

Ганна Редькіна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТИП «РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНЕЦЬ» ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ В ПОСТРАДЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Період трансформації суспільства в Україні, як і в інших пострадянських державах, триває майже 20 років. З початку 90-х років минулого століття й дотепер в Україні відбуваються більш-менш активні процеси реформ і побудова громадянського суспільства. Найбільш несподіваним підсумком останніх десятиліть у розвитку України є те, що, прагнучи наблизитися до Заходу, вона не спроможна це зробити, ігноруючи свій попередній досвід. Отже, з будь-якого досвіду маємо вилучити те, що може стати корисним для подальшого розвитку. Як відзначає О. Майборода, виховання в населення єдиної національної свідомості було й залишається одним із найважчих питань, що їх доводиться розв'язувати поліетнічним державам. Історія сповнена драматичних зусиль державного керівництва поліетнічних країн призвичаїти свої народи до спільної ідентичності. Одним з грандіозних провалів таких зусиль і була спроба сформувати «нову історичну спільність людей — радянський народ», у різних сегментів якого загально-радянська свідомість домінувала б над етнічною¹. Хоч і невдалий, досвід формування загальнонаціональної свідомості є дуже цінним (насамперед завдяки з'ясуванню і розумінню причин цієї невдачі) для незалежної України, де проявляються ознаки виникнення тенденції до згуртування поліетнічного населення в єдину націю, об'єднану за критерієм спільного громадянства².

Нова «радянська людина» з ще не знаним у світі типом свідомості справді була створена. Тому варто прискіпливіше придивитися до того унікального витвору зрілого соціалізму, на який було витрачено майже ціле ХХ століття, а також розглянути зміни психологічних особливостей «радянської людини» в період посткомуністичної трансформації в Україні. Таке дослідження є, на наш погляд, дуже доречним і досить актуальним у межах теоретико-методологічних проблем та національних завдань політології на сучасному етапі суспільного розвитку.

Означена проблема представлена в численних наукових розвідках таких дослідників, як Є. Головаха, О. Донченко,

О. Майборода, Л. Нагорна, Н. Паніна, М. Пірен, В. Полохало, Ю. Саєнко та ін.

Метою статті є виявлення рис психологічного типу «радянський українець» і здійснення аналізу його еволюції в період посткомуністичної трансформації в Україні.

Для цього потрібно виділити наступні завдання:

1. Визначити особливості психологічного типу «радянська людина» і типові риси української ментальності.

2. Охарактеризувати основні риси психологічного типу «радянський українець».

3. Проаналізувати психосоціальну ситуацію в сучасній Україні.

Отже, актуальні тенденції посткомуністичного розвитку України, як стверджує Є. Головаха, визначають здебільшого ті покоління, які сформувалися в умовах панування комуністичної ідеології. Специфіка соціальних трансформацій в Україні багато в чому визначається формуванням базисного типу особистості в межах «радянського соціуму», який на початку 80-х років минулого століття увійшов у смугу соціально-економічної, а потім і політичної кризи, що стрімко поглиблювалася і зумовила крах радянської держави та створення на її руїнах нових незалежних держав³.

Дослідження особливостей суспільної свідомості показують, що тривалий період панування тоталітарного режиму в країнах колишнього Радянського Союзу призвів до формування у більшості населення уявлення про себе як пасивних суб'єктів, від яких нічого не залежить, несформованими залишилися відповідальність, здатність до рефлексії, критичне сприйняття інформації. За часів існування СРСР на офіційному рівні декларувалася нова історична спільнота — «радянський народ», якому не відомі були національні конфлікти і який забезпечував можливість всім народам проявляти свої національні особливості у повному обсязі (це стверджувалось і в підручниках з історії СРСР, і на шпальтах газет того часу). У радянські роки українців особливо уперто переконували, та й зараз дехто ще стверджує, що відмінностей між росіянами й українцями практично немає, що вони становлять один народ, котрий однаково дивиться на світ.

До парадоксального висновку приходять Г. Делігенський, відзначаючи, що радянський індивідуалізм (в протигагу більшш поверховим судженням про царину колективізму) в якомусь

сенсі був більш тотальним, ніж той, що зрощується «індивідуалістичними» суспільствами Заходу. Але радянський індивідуалізм сторожкий та боязкий, який виключає можливість індивідуальної ініціативи, що приводила б до змін соціальної дійсності. Цей різновид індивідуалізму, який Г.Делігенський називає адапційним, був зорієнтований на пошук оптимальної ніші в системі статусів. Радянський індивідуаліст пристосовувався до правил гри, але був змушений демонструвати свою відданість цим правилам. Крім того, індивідуалізм асоціювався з егоїзмом та носив відчутно негативний відтінок. Радянській ментальності, як зазначає Г.Делігенський, був притаманний державно-патерналістський синдром очікування захисту від всесильної держави, що посилювало безпорадність та безініціативність. У той же час, існувала прірва між державою та пересічним громадянином, яка виявлялася в протиставленні «ми» — «вони». Суттєвим аспектом соціалістичного колективізму була рівність у підлеглих. Норми радянського колективізму виключали як справжню солідарність, так і самостійний захист колективних інтересів: у Радянському Союзі незалежна громадянська діяльність, вільна від контролю з боку влади, була, практично, неможлива⁴. Формувалася ідеологізована людина з ідеологізованою свідомістю, яку згодом назвали «гомо советикус».

У 1991 р. з такою спадщиною український народ почав процес державотворення. Здавалося (і на пострадянському просторі, і на Заході), що все і всі разом і раптом мають переіменитися на краще. Але життя не виправдало цих сподівань. Українська людина кінця ХХ — початку ХХІ століття опинилася у розірваному життєвому просторі з розірваною свідомістю. Розірвано політичний, економічний, соціальний, інтелектуальний, соціокультурний та інформаційний єдиний простір. Свідомість українця самого кінця ХХ століття зазнала потужних ударів від тектонічних глобальних зсувів, які глибокою прірвою розділили його матеріальну, соціальну та духовну сфери життя на «до і після». Трагедія виявилася в тому, що українська людина з радянською свідомістю опинилася в уже не зовсім радянській ситуації, де треба мати особисту волю до життя, власні орієнтири, вміння вибору і особисту відповідальність⁵.

Здобуття Україною незалежності та постановка мети формування в ній громадянського суспільства зумовили появу низки проблем, притаманних молодій державі. Роки, які пройшли

з часів падіння тоталітарного режиму в Україні, бурхливий розвиток ринкових відносин та становлення нових реалій соціально-політичного життя кардинально змінили ситуацію в країні. Нові умови вимагають від громадян інших правил поведінки, змушують їх змінювати свої погляди, настанови, стереотипи.

В останнє десятиліття з'явився новий науковий термін — «культурна травма»⁶, який використовується для характеристики ситуації, коли загальноприйняті зразки поведінки в історичному континуумі натягнуті або стерті, а колишні ідентичності зруйновано. Це означає, що у разі різких політичних або економічних змін велика кількість людей вимушено опиняється у світі з радикально трансформованими соціальними цінностями.

Звичайно, в суспільстві відбулися великі зміни, і перш за все, зміна суспільного устрою. Перехід з радянського суспільства в так зване демократичне спричинив появу розбіжностей в ідеології та цінностях. Зміни, які відбулися у суспільстві, не були осмислені пересічними українцями, тому було втрачено відчуття власної безпеки. Конфлікт між новим і старим зумовив «культурну травму», яка змінила психологічні особливості людей. «Культурна травма» — це парадоксальне явище. Навіть якщо зміни корисні, очікувані та бажані, вони можуть бути травматичними та хворобливими. Травматичні зміни зумовлюють занепокоєння й невпевненість, вони також створюють недовіру як до людей, так і до державних інститутів. З'являється зніяковілість стосовно ідентичності, апатія, безнадійність та песимізм щодо майбутнього, які супроводжуються ностальгічними спогадами про минулі часи.

Коли в життя суспільства приходить будь-яка інновація, негайно включаються консервативні механізми збереження, які чинять опір новому. Психологічний спротив є найсильнішим і найтяжче долається з двох причин. Перша — психічна природа людини надто консервативна, а друга — психологічний фактор присутній у всіх видах спротивів, оскільки ідеологію, методологію, технологію, управління, економіку, соціум усе це творять люди. Врешті-решт, і нам самим, і всім зовнішнім спостерігачам, і співчуваючим треба зрозуміти, що криза у нас перш за все соціально-психологічна⁷.

Слід зазначити, що відсутність корпоративної культури, а також прагнення захищати свої права історично були притаманні нашому народу. З самого початку утворення нації Україна

пішла шляхом створення національної держави, що позбавило українців необхідності асимілювати величезні маси. Це особлива історична стратегія — існувати в балансі з оточуючими. І це позначилося на ментальності народу. Українцям потрібно було, по-перше, вижити як нації, зберігаючи свою ідентичність; по-друге, намагатися здобути автономію. Впродовж багатьох років сформувалися певні риси України як суспільства (О. Донченко): інтровертованість, раціональність соціальної психіки, емоційність національної культури, сенсорність психокультури українського суспільства, інтернальність українського соціуму з переважанням емоційної складової, ексекутивність (жіночість) українського соціального загалу⁸.

Як стверджує О. Донченко, психосоціальна ситуація, що склалася в сучасній Україні, спричинила виникнення масового неврозу «Пуер Етернус» (Вічне Дитя). Невроз «Пуер Етернус» — це такий стан психіки (індивідуальної або колективної), який занадто довго несе в собі підліткові ознаки. Сутність «Пуер Етернус» — це погане самопочуття через актуалізацію материнського комплексу. Актуалізація цього комплексу відбувається в умовах зростання психосоціальних і психоенергетичних вимог середовища до людини, на які вона не здатна відповідати належним чином, відтак почувається все гірше, і, врешті-решт, її психіка задля самозахисту провалюється в безпечне «лоно». На жаль, невроз «Пуер Етернус» в сьогоденній Україні працює на всіх рівнях — соціуму, влади, соціальних структур і, нарешті, людини. Покоління «Пуер Етернус» народжується з надр авторитарного соціуму з переважанням патерналістських цінностей. За допомогою організаційних чинників на радянському просторі легко створювалося «Ми» (навіть там, де ще не було сформоване «Я»). Саме це і стало головним чинником безболісного розпаду спільноти під назвою «радянський народ». Проте конкретна людина в тій спільноті почувалася в психологічному плані захищеною і спокійною. Саме звідси розпочинається дія самоорганізаційних, невидимих, глибинно-психологічних чинників руйнації соціального самопочуття. В основному з причини необхідності щось будувати без фундаменту. Зникли соціальний порядок і логіка життя. Натомість з'явилися екстремальні моделі поведінки та соціальних очікувань. Офіційні політичні події та трансформації проектуються на внутрішню особистісну структуру, стають процесами інтрапсихічними, набувають форми

особистісних уявлень, фантазій і, насамкінець, поведінки. Узагалі в нормальному здоровому суспільстві соціальне самопочуття для людини як соціальної істоти є головним показником і чинником індивідуального самоздійснення⁹. У 1992 р. своїм становищем у тодішньому суспільстві були задоволені 16% українців, а у 2006 — 20,2%. Ці показники дають підстави вважати стан соціального самопочуття українців досить незадовільним¹⁰.

Український політолог В.Полохало відзначає, що соціально-політичним феноменом в Україні є існування «негромадянського суспільства». Вчений вважає також, що так звана «негромадянськість» є самозахисним механізмом особистості «середнього» українця в умовах тотальної вразливості людини та умов, що безперервно погіршуються. Люди зосереджуються на природному прагненні просто вижити та відчувають власну беспорядність та вичерпність можливостей. На жаль, прикметною особливістю типового українця є те, що він, будь-що пристосовуючись до обставин соціополітичного повсякдення, не дуже охоче сприймає нові цінності, які базуються на індивідуальному виборі та персональній відповідальності, особистісних настановах і вартостях. Разом з тим, спостерігаємо феномен масової особистісної прихильності вражаючому самообмеженню в життєвих потребах і такі усталені зразки поведінки, які самі по собі виключають появу громадянської ідентичності, придушують навіть пагони громадянської свідомості. «Середній» українець, за В. Полохало, просто не хоче жити інакше, тобто противитися тій соціальній ролі, яка була нав'язана йому пострадянською владою. Середньому українцю, на думку вченого, притаманна так звана «фобія ще гіршого». Абсентизм та соціальна апатія, звичайно, поглиблюються важкими соціально-економічними умовами, корумпованістю теперішньої влади та «тотальною тінізацією політичного простору України загалом»¹¹.

Покажемо у цьому плані є опитування Інституту соціології НАН України. Найпоширенішими серед громадян України і у 1992 р., і у 2000 р. були такі судження: «Нікому не довіряти найбезпечніше» (46,7% опитаних у 1992 р. і 47,5% у 2006 р.), «Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди» (58,5% і 67,3%, відповідно), «Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі» (68% і 76,9% відповідно), «Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні» (42,8% і 45% відповідно)¹².

Парадокс полягає в тому, що пересічний український громадянин не вірить владі, не вміє і боїться її контролювати, а водночас розраховує на неї. Низьким є протестний потенціал суспільства: у 1994 р. Індекс Дестабілізаційності Протестного Потенціалу становив 3,2 бала, у 2006 р. — 3,7 бала при «критичній точці» в 4,4 бала¹³. Низьким є і рівень довіри до організацій, які могли б підвищити протестний потенціал у 1995 р. складав 1,9 бала (політичні партії), у 2006 р. — 2,4 бала (політичні партії і благодійні фонди, громадські асоціації й об'єднання)¹⁴.

Є. Головаха відзначає, що таке ставлення до соціального протесту (чітке неприйняття недемократичних і силових акцій, чітке прийняття соціальних дій, які регламентовані законом) цілком демократична риса. Дуже високий рівень стійкості до ксенофобних настроїв, досить високий рівень толерантності (через що відсутні, фактично, будь-які прояви класової, етнічної та інших форм ненависті), психологічний індивідуалізм, властивий українцям — усе це може стати основою для розвитку ліберальних цінностей. Останні, в свою чергу, є основою для демократичних перетворень в їх західному прояві. Вчений визнає, що у нас є і негативні риси, які протилежним чином впливають на становлення демократії: по-перше, в Україні розвинутий соціальний атомізм. Оцей психологічний індивідуалізм має зворотний бік небажання громадян вступати в добровільні організації для захисту своїх прав. В українській свідомості досі присутній патерналізм, тобто уявлення, що вища влада має вирішувати його проблеми. При цьому соціальна активність дуже низька. В Україні немає жорсткої етатистської свідомості та сакралізації держави і влади, але є пасивне ставлення — «а що я можу з нею зробити?». При цьому у людей дуже велике відчуження від влади¹⁵.

Відомі американські психологи Г. Нюнберг, Е. Фромм, К. Хорні підкреслюють неподільний зв'язок між проблемами суспільства і психологічними станами індивіда, констатуючи такий фундаментальний факт: зростання драматичних колізій зовнішнього світу збільшує рівень особистісної амбівалентності. За словами Г. Нюнберга, остання завжди відображає тенденцію відкидати і приймати зовнішній світ¹⁶. Антропологічна криза є сумою соціально-політичної і соціально-психологічної невідповідності механізмів розвитку соціуму і їх розуміння людиною. І саме ця невідповідність, на думку багатьох вчених, формує «катастрофічну свідомість» громадян¹⁷.

Аналіз сучасних літературних джерел та даних соціологічних досліджень приводить до висновку, що в становленні громадянського суспільства та розвитку процесів демократизації (у всякому разі у посттоталітарних країнах) велику роль відіграють психологічні чинники. Психологічний тип «радянський українець» виник внаслідок сплаву рис типового українця і «радянської людини», яка сформувалася за період існування СРСР. Унікальні характеристики цього типу ще потребують подальших вивчень і досліджень.

Не тільки політики й журналісти, а й деякі теоретики переконані, що українська людина посттоталітарного зразка смертельно уражена ностальгією за радянськими часами. То надто спрощена і хибна схема. Справа в тому, що соціально-психологічна сфера людини не витримує довготривалого напруження невизначеністю в кризовій ситуації. Напруження сягає певної критичної точки, і людина жадає бодай будь-якої стабільності. А оскільки модель нової стабільності не сформована, то нічого не залишається, як звертатися до пам'яті. А у пам'яті «західного» і «східного» українця закарбовані різні моделі. Перший ще пам'ятає роль господаря своєї землі та своєї справи, пам'ятає роль вояка проти сталінізму за незалежність України, ще не забути лиха із винищення та депортації українців. У другого у пам'яті переважно залишилися радянські образи: «колхоз», «партбюро», «Москва столиця мира», «Сталин наша слава боевая», «Стаханов», «Даешь пятилетку!», «Догоним і перегоним!» та ін. А обидва прагнуть до стабільності. Кожен до своєї¹⁸.

Розрізненість, відсутність єдності проявлялися і проявляються як на рівні суспільної свідомості, так і свідомості індивідуальної. Ці риси стали елементами національної психології українського народу. Вони автоматично породили інші, не менш негативні риси українців, такі як егоїзм, ізоляціонізм, користоловство у його непривабливій формі. Все це не може не спричинити негативного впливу на національну свідомість українців. Україна розділена на східні та західні регіони і, відповідно, різним є і рівень національної свідомості.

Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1992-2006», у 1992 р. тільки 41,1% респондентів вважали себе, перш за все, громадянами України, тобто менш ніж половина опитаних. У 2006 р. цей показник ледве досяг

половини — 51,6%. У 1992 р. 12,7% опитаних ідентифікували себе з неіснуючою вже державою Радянським Союзом, у 2006 р. — 7,3%¹⁹. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Проведений аналіз особливостей психологічного типу «радянський українець» та його еволюції в пострадянському соціумі дозволяє зробити деякі висновки.

Психологічними особливостями «радянської людини», яка увійшла у смугу посткомуністичних перетворень, стали наступні риси: пасивність, безвідповідальність, некритичність, «адаптаційний» індивідуалізм, патерналізм. Ці особливості вкоренилися в психіці українця завдяки благодатному ґрунту, яким стали певні риси української ментальності. Реформування в перехідному періоді країни внесли певні зміни в психіку перехідних українців.

Психологічний тип «радянський українець» — тип особистості, який сформувався за часів трансформації республіки УРСР в незалежну Україну. Цей психологічний тип несе в собі ознаки «радянської людини» та риси української ментальності, яка формувалася протягом декількох століть. «Радянський українець» — це «радянська людина», що дістала «культурну травму». Серед типових рис «радянського українця» знов зустрічаємо патерналізм, але при цьому бачимо тяжіння до розвитку ліберальних цінностей завдяки високому рівню толерантності.

Аналіз сучасних літературних джерел та даних соціологічних досліджень дає змогу визначити, що в становленні громадянського суспільства та розвитку процесів демократизації у посттоталітарній Україні велику роль відіграють психосоціальні чинники.

¹ Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С.37.

² Там само. — С.41.

³ Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. — С.33.

⁴ Делигенский Г. Г. Индивидуализм старый и новый. Личность в постсоветском социуме // Полис. 1999. -№ 3. С.5-15.

⁵ Саєнко Ю. Україна: моделі виживання та проблеми вибору [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.universum.org.ua/book/2001/sayen_2.html.

⁶ Арелайд-Тарт А., Хачатурян А. Дискурс культурної травми в русскоязычній середі Естонії // Социс. 2006. — № 10, С.57-65; Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социс. 2001. — № 1. С.6-61. Alexander J.C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N.J. and Sztompka P. Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley, Los Angeles and London: California University Press, 2004. — 304 p.

⁷ Саєнко Ю. Названа праця.

⁸ Донченко Е. А. Социетальная психика. — К.: Наукова думка, 1994. — 207 с.

⁹ Донченко О. А. Психосоціальний невроз «Пуер Етернус» // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наукових праць. — К.: Міленіум, 2005. — Вип. 4. — С.112-120.

¹⁰ Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С.484.

¹¹ Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины // Полис. 1999. № 6. С.25-33.

¹² Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг, 2006. — С.455, 456.

¹³ Там само. — С.449.

¹⁴ Там само. — С.467.

¹⁵ Головаха Є. Украинский клуб. Демократия по-украински (цитаты из интервью17.05.2004) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/6/1071>.

¹⁶ Нюнберг Г. Принципы психоанализа и их применение к лечению невротоз: Московский ин-т общегуманитарных исследований. — М.: Изд-во ЭК СМО-Пресс, 1999. — С.90.

¹⁷ Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации / НАН Украины; Институт мировой экономики и международных отношений (Киев). К., 1998. — С.7.

¹⁸ Саєнко Ю. Названа праця.

¹⁹ Українське суспільство 1992 2006. Соціологічний моніторинг, 2006. — С.485.